

Проф. Др. Михайло Міллер

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ПРИОЗІВ'Я

XII

Старий город / Старочеркаська станиця/

СТУДІЇ З ІСТОРІЇ ПРИОЗІВ'Я.

· XII. СТАРИЙ ГОРОД. /СТАРОЧЕРКАСЬКА СТАНИЦЯ./

Широко розкинулося та далеко простяглося донське "займище" - річкова долина на пониззі Дону. Під час повіні все займище зкривається водою і обертається у якусь морську затоку завширшки 10-30 км. та завдовжки від моря вгору по Дону звиш 100 км. Під такий час можна наприклад з Озова переїхати байдаком по воді навпростець до Ростова, або до звалиш Танаісу. Не не де на водяному безкрайному просторі видно маленькі острівці, та просто з води стерчать купи дерев. Низові станиці тахутори, також заливаються і курені, побудовані на дерев'яних палях або на кам'яних високих підвалинах, стоять просто на воді. Увесь рух до станицях на той час переведиться каюками. Над повіддю хмарами літають качки, мартини та кулики. Влітку вода спадає і займище повертається на великий луг, порізаний мережею озер, рукавів та рівчаків. Уся безкрайня площа займища зкривається на той час світлим смарагдовим зіллям очеретів, чакану та кури, а по озерах - лататям та куширем.

Тут то, посеред займища, в 60 км. від моря, на неприступному острові, що оточений звідусіль водою та болотами, - розташовано Старочеркаську станицю, що колись, протягом 150 років правила головним "військовим станом Всевеликого війська Донського". Як ідеши Доном, то посеред безмежної водо-болотної низини, як чудове марево, раптом виникає купа високих білих церков, що висуюються ніби то з води. То й є "Старий Город". Наприкінці 15 ст. впала Тана. Турки, що прийшли сюди не як купці, а як завойовники, збудували тут велику фортецю Озів, що зайняв площу і колишньої Тани і татарського Азаку. Твердиня та мала величезне значіння для турків бо не тільки нанувала над Озівським мсрем, замикаючи вихід до нього в Дону й давала оперття для турецької зверхності над усіми Приозівськими степами. Міжнародного торговельного значіння Озів уже не мав.

З половини 16 ст. починається колонізація Надчорноморських просторів українцями, та росіянами. Українці посуваються на низ по Дніпру, закладають тут Запорізьку Січу і звідси розповсюджують своє панування на Схід до Дінця /Бахмутська Паланка, та Калміуса. Передові колонізаційні форпости висуюються ще далі. Очевидно годі ж українцями, на Пониззі Дону, на одному з островів, був заснований рибальський стан Це поселення донські козаки, за тодішньою термінологією, прозвали "Черкаським", то б то українським. Наприкінці 16 ст. донські козаки, посуваючись увесь час на низ по Дону, зайняли Черкаське поселення, та обвели його валом із тином, повернувши на форпост свого дальшого пересування та боротьби з турками. Так виник "Черкаський город". В 1593 р. турецький султан, звертаючись до московського царя, скаржився, що донські козаки поставили 4 нових городки на Нижньому Доні, в тому числі і Черкаський.

На початку 17 ст. козаки пересуваються ще далі і, на 12 км. нижче Черкаського, становлять Монастирський городок. Сюди переходить управління всього війська - військовий стан. Звідси ж ведеться напад

на Озів в 1637 р. Після забрання Озова — військовий стан переходить туди. Залишивши ж Озів в 1644 р., козаки відходять назад. В тому ж році турки наглим нападом зруйнували до шенту і спалили на тло і Мо-настирський і Черкаський городки. Але козаки вже на другий рік повернулися до Черкаського, перенесли сюди військовий стан і почали будувати тут велику твердиню. В 1650 р. навкруги города вже був осунутий великий земляний вал з дерев'яними баштами на кам'яних підвалинах. На схід вал виходив просто до Дону, на північ — до рукава Дону, з півдня та заходу був окопаний ровом завширшки в 5 мтр., що наповнювався водою з Дону. Навкруги огорожи було розташовано 1 великий та 9 менших "раскатів" /бастіонів/. На валах стояло до 200 гармат. В Московському Архиві Бакордонних Справ збереглося листування з якого видно, що в ті ж часи, на бажання — козаків, до них була прислана з Москви ціла група німецьких інженерів-фахівців будівництва твердинь. Вони осіли на околиці города окремих поселенням і прожили тут багато років, керуючи укріпленням міста. До кінця 17 ст. місто швидко росте і дальші поселення виникають уже поза міським муром. В 1672 р. тут було 3 станиці /Черкаська, Дурновська, Скородумовська/, а в 1692 — уже 10. /Прибилянська, Татарська, Середня, Тюттеревська, Павловська та 2 Риковські/. В дальшому число станиць, з яких складався город, дійшло до 12-ти. Под'ячий Посольського Приказу на Москві Г. Котошихин, за цей процес формування донського низового козацтва р. 1666 писав: "Люди они порою москвичи и иных городов и новокрещенные татаровя и запорожские казаки и поляки и ляхи и многие из них московских бояр торговые люди и крестьяне, уходившие на дон". Котошихин цілком слушно помітив, що в формуванні низового козацтва основними елементами були москалі, українці та татари. Ліба почасти поляки. до цього треба додати велику кількість греків, черкесів, грузин, вірменів та калмиків, доплив яких особливо посилюється зпочатку 18 ст. Разом з тим посилюється й хвиля утікачів з України, особливо після руйнації Січі 1708 та 1775 р.р., та заведення кріпацтва за часів цариці Катерини.

Були окремі "зайшли люде" і "з німець" і навіть з шведів. Наприкінці 17 ст. в Черкаському озелівся цілий татарський улус, що створив собою "татарську" станицю. Після перенесення Черкаського на нове місце, переселені були туди і потомки тих татар. В 1939 р. експедиція Ростовськ. Педагог. Ін-ту досліджувала околицю Новочеркаська "Хотунок", куди були переведені колись потомки козаків "татарської" станиці. Тут було знайдено ще 14 козацьких родин, які ще зберігали в хатньому ужитку татарську мову. Сумісь різних народів, особливо східних, творила особливий антропологічний тип низових козаків, визначний своєю красою, на що звертає увагу і де-Романо. В зв'язку з таким етнічним формуванням, низове козацтво витворило і особливий діалект, яким говорило 5 низових станиць з хуторами. Середне-донський діалект найбільш близький до Велико-Новгородського, що обумовлено скупченням тут найбільшої кількості утікачів з Ювгородської та Гсковської округ, після сплюндрування їх Іваном ІV-м. Верхне-донський діалект — наближається до сусіднього Південно-російського. Нижньо-донський, або Черкаський діалект найбільш своєрідний і характерний великою кількістю слів та виразів українських, потім татарських. Найбільш цікавою в цьому діалекті є його фонетика, що робить його малозрозумілим для росіян. Основним в прононціяції є відсутність російського згука "ы", як і українського "и". В усіх випадках маємо лише "і". Всі шелестівки ж, ч, ш, щ — відповідно замінюються з, ц, с, єц. В приводу цього діалекту висувалося кілька гіпотез, що пояснювали його походження впливами татарської, грецької, навіть венеційської мов. Така ж своєрідність характеризувала і матеріальну культуру низового козацтва — "курені" та господарчі будівлі, рибальське приладдя, начиння, убрання то що.

Після побудови твердині та перенесення до Черкаського городу військового стану, з половини 17 ст., місто не тільки швидко росте,

алі й повертається на великий осередок міжнародної торгівлі, як би наслідуючи тим Тану, хоч і в іншому сполученні сторін. В Черкаському складається ринок, що об'єднує Балкан, Малу Азію, Україну, Москву, Кавказ та Іран. Завдяки перебільшенню східних елементів, Черкаський ринок був і найбільшим в Європі ринком работоргівлі в 17-18 ст. Найбільш йшли на продаж полонені та жінки з Кавказу. Найбільший попит на рабів був з боку Туреччини та Кавказу, де рабство в різних формах трималося ще й в 19-му ст.

У подовж берега Дона, по і т валами порога, стояли рядками турецькі та грецькі шкури, кочерми та галери. На величезному ринку в місті були спеціально "грецькі ряди". Турки та греки привозили сталеві шаблі та ятагани, з Венеції дула рушниць та пістолей, оксамити, паволоки, шовкові паси та перісті хустки, дорогі тканини та намиста з перламутру й коралю. Греки привозили в корчагах та великих глеках, на зразок амфор, чудові вина - сантуринські, вечеринські та хіоські, також олів з оливок. Особливо ж овочі свіжі, сушені та в'ялені. Помаранчі, петрику, ріжки, овум, киш-миш, хурьму, мушмалу, корінку, курагу, інжир, фініжки та всякі горіхи - грецькі, волоські, фундуки, мигдаль, фісташки. Так само - східні солодощі - цукерки "марахвети", халву, кос-халву, ралат-лукум, курабью, баклаву, скірдалю та шербет. З Кавказу та Північного Ірану йшли баські коні, холодна зброя, луки із стрілами, кольчуги, шашки та гінджали, перісті килими, шовкові тканини та, особливо металеві прикраси до зброї, до кінської зброї, до сідел, також узди, стремена, також і жіночі прикраси - опражки до пасів, до черевиків, всякі "запони", та декоративні гудзики до убрання. Звідти ж йшло і дорогоцінне каміння - яхонти, смарагди, сирійські та кавказькі гранати, особливо ж улюбленим на Дону перл та бирюза. Україна постачала збіжжя. Низові станиці не мали близько земель гідних до хліборобства. Хліборобством козаки зроду не займалися. Увесь хліб був привозний. Лише рибалки, а по лугах розводили в великій кількості худобу. Городів було мало і городину козаки не дуже любили. Хатнім господарством займалися лише жінки, та хіба діди й діти. Доросле чоловіче населення весь час витрачало в походах та у військовій службі.

Валки чумаків, що йшли з України Муравським, а тоді Бахмутським шляхом, діставалися до города наплавним мостом, що злучав місто з заміщем з західного боку острова. Крім борошна, гречки та пшона, чумаки також привозили багато череп'яних виробів - корчаг, макитер, глеків, мисок та кувлів. З України також надходили речі церковної матеріальної культури, яка на Нижньому Дону була цілком українська. Церковні книги Київського друку, ікони, хрести, церковне наглядня. Старообрядці, або як їх звали "ханжеї", мали церковну матеріальну культуру з Москви. Але загалом Москва більш купувала на Дону та вивозила звідси, ніж привозила. З Москви довозилися більш дерев'яні, лубкові та пенькові вироби - корита, ночви, коромисла, конівки, сита, діжки, канати, шнури, шворки та нитки. Лише наприкінці 18 ст. починають заходити залізні вироби - секири, лопати, сапки, цвяхи, замки, потім дешева бавовняна тканина.

Черкаське місто в значній мірі було транзитним осередком, особливо для Москви, яка не маючи портів, набувала черз Черкаське східні товари. Адже і місцевий споживчий рівень на той час був досить високий. Пониззя Дону за все розплачувалося рибою та худобою. Чумацькі валки йшли додому з мажами вщерт навантаженими знаменитою донською таранню, балюком та не менш улюбленими на Україні донськими оселедцями в діжках. Московські гуртоправці гнали на північ гурти олавнозвісної "Черкаської" худоби, а греки припадали більш до риби, особливо ж кав'яру.

Гроші мали вже великий обіг і торгівля перевадилася грошова. Грошові скарби на Пониззі Дону, дають уявлення за характер тодішньої валюти. В 1849 р. в Черкаському, у березі Дона вимило водою срібні гро-

ші - Московських царів другої половини 17 ст., В 1908 р. в Нахичевані, Місто суміжне з Ростовом зі сходу, зараз вже об'єднане з Ростовом/, було знайдено 101 срібних грошей XVIII ст., в тому 50 московських 1738-1789 р.р., 2 ливонеза і 49 турецьких пар. /2/. В 1939 р. в ст.Мелехівський було знайдено скарб з 286 срібних та 3-х золотих грошей. Всі срібні гроші - Московські, від 1533 до 1605 р. Золоті гроші один - червінець Угорського короля Максиміліана II, битий в Кремниці в 1570 р другий - алтун Турецького Султана Мурада III /1574-1595/, битий в м. Миєрі /Kaip/ в 1574 р. Третій - голяндський червінець карбований в Гольдерні р.1597. /3/

В 1860 р.р. біля хут. Михайлівського на Нижньому Донці, було знайдено коло 1 кг. срібних грошей московських, царів Михайла та Олексія /Св'ят. Максимов. "Об археологической находке в Юрту Нижне-Кундрюческой станицы". "Донск.Обл.Вед." Новоч., 1866 г., № 29/.

Таким чином в грошовому обігу Черкаського ринку 17-18 ст.ст. переважали Московські гроші. Друге місце - посідали турецькі. Зрідка траплялися західно-європейські. Те ж саме співвідношення зустрічаємо і в інших досить численних грошових скарбах того часу, на Середньому Доні, /4/, також в описі скарбів Атамана С.Фремова, арештованого в 1772 р.

Місцевими, постійними купцями в Черкаську, були найбільш греки та вірмени. Протягом часу вони цілковито показались і від них походило чимало козачих, часто шляхетських родів, відомих в історії Дону. Завдяки постійним війнам, походам та військовій службі, возаки спеціально торгівлею не займалися і серед старшинства витворився погляд на будь яку торгівлю, як на неприпустиму для козака справу, що понижує його козачу гідність. Лише в пізніші часи деякі роди з простих козаків почали торгувати і створили собою особливий соціальний гурток, що звався "торговельними козаками". За устними легендами, на Доні ніби то було 2-3 родини жидівського походження, що доводилося ніби то їх призвищами. Але можливо, що як ті роди були справді жидівського походження, то до Дону дісталися вже в хрещеному та змосковщеному вигляді. Принаймні ні з історичних джерел, ні з усної традиції не знаємо ні одного факту з історії дону та його побуту, де згадувався хоч один жид. Хіба можемо навести лише один епізод, але й той з пізнішого часу і негативного значіння. В 1855 р. після Севастопольської кампанії, один полк, що особливо відзначився в боях, за наказом Миколи I, на винагороду, було цілком зараховано до козацтва, і москалів того полку було оселено на Кубані та Терекі "на лінії". В тому полку була команда музик, в якій 5 жидів. Вони всі були оселені в Ново Миколаївській станиці, над Озівським морем, що саме тоді населювалася, і тут записані в донські козаки. Але в 1918 р., як повстав вільний Дін, за наказом Атамана Всевеликого війська Донського П.Краснова, потомків тих 5-х жидів було виключено з козацтва і виселено геть з донщини. Таким чином обережніше буде сказати, що жиди не грали ніякої ролі в історії Дону, навіть його торговельного розвитку. За старими звичаями, жиди не мали права не тільки жити на Доні, але й приїздити на будь який короткий час.

З приблизно 1650 рі до р.1805, протягом більш 150 років Черкаський город був столицею війська Донського. Тут перебували увесь час військові отамани з військовою радою та урядовцями. Тут знаходилися всі військові установи та збирався "військовий круг". Тут приймали послів Московських, турецьких, татарських, калмицьких та інш. Тут же знаходився і знаменитий Воскресеньський військовий собор, в якому зберегалися військові регалії та клейноди і військовий архів. Тут же проживала військова старшина. Тут творилася донська історія та політика, зовнішня, як і внутрішня. Відтак тут почалася запекла боротьба двох козачих партій: москвофільської, що спиралася більш на старшинство, "домовите" козацтво, та православну церкву, і партії козачої незалежності,

що спиралася більш на "молодше", "голутвене" козацтво, та на старо-обрядців. Боротьба між цими двома партіями складає зміст всієї історії війська донського. Початок цієї боротьби можна простежити ще на початку 17 ст., між козаками Зарудьким та Трубецьким під Москвою, а її відгуки серед донського козацтва - аж у наші часи.

Завзято борючись за свою волю й свободу, але Москва вела повільний наступ, підтримуючи його розкладом козацтва всередині.

В 1548-1614 Дон був незалежною державою - республікою.

В 1614-1671 р. - Дон - держава в васальній залежності від Москви.

В 1671-1723 - Дон автономна держава в складі Московського царства.

1723 - 1835 - Дон - автономна країна Московської держави

1835-1917р. - Дон - російська губернія.

На знаменитому майдані біля військового собору в Черкаському, більш 150 років збирався військовий круг. На тому крузі вирішались всі найважливіші військові справи. Тут приймали послів, слухали царські грамоти, вирішали початок чи кінець війни. Тут обирали військових та походних отаманів, стверджували на військовому старшинстві та приймали в козани. Під час військових кругів, боротьба партій часом набувала такого характеру, що счинялися бійки. Забитих викидали з кругу і зібрання продовжувалося далі. Тут, на військовому Кругу, Московському послу Карамішеву відрубали голову. та ще й нагримали на Отамана, що він не задержав та не побив інших московських послів, що вертали з Туреччини через дін. Іншим разом, другого московського посла, Емельянова, - викинули у воду. На цьому ж майдані Семену Маюцькому, що виводив козаків на еміграцію, було відтято голову. Кіндрат Булавін скарав тут на смерть 5 значніших донських старшин-побічників Москви. В пивницях собору сидів прикутий ланцюгом до стіни Степан Разін. На цьому ж майдані, з наказу Павла І, був забитий на смерть гвардійський полковник Грузинов, а брат його скалічений та засланий на Сибір. Російські історики звать їх "предтечами декабризму", але промовчують за те, що Грузинові боролися не за соціальну революцію, а за звільнення від московського централізму. На військовому майдані відбулося безліч кривавих подій і площа його насичена історичною кров'ю. Тутдесь біля майдану, в кам'яниці засів Кіндрат Булавін, як на нього напала московська партія з Зершиковим на чолі. Відстаючи до кінця, за допомогою лише дочки, що була при ньому, він останніми пострілами забив і її і себе. Тут, на околиці міста, в своєму "Зеленому дворі" був заарештований за наказом Москви, отаман Степан Бфремов - Донський Мазеда, як його прозвали. Москва тоді ще /1772 р./ остільки боялася дону і популярності Бфремова, що на його арест сунула вночі 3 кінних полки. Тут же, на майдані відбувся т.зв. "бунт генерала Черепова", під час якого на московському послі генералі Черепові обірвали все убрання і самого добре потовкли.

Дон не боявся Москви. "З Москви коть сто тисяч прийдуть, то ми не боїмось, зберемося в один породок". Проти Москви Дон робив змови з Запорожцями та ногайцями. "У Донських де козаків с Запорозькими Черкаси приговор учинен таков: как приходу откуды чаять каких людей многих, - им взаимно помогать, а дону - де, нам без крови - не покидывать". /5/.

Багато пережив Черкаський город за часи свого керування республікою "дінської волниці".

В 1644 р. Черкаський город був цілком знищений турками.

В 1645 р. Черкаський город витримав облогу кримських татар на чолі царевичем Нурадином.

В 1647 р. - витримав облогу турок, кримських та ногайських татар.

В 1707 р. був зайнятий з боєм отаманом Кіндратом Булавіним.

- В 1717 р. відбувся від нападу кримських татар, на чолі з Бахти-Гіреєм. Сплондровані були 3 Риковські станиці.
- В 1738 р. На Черкаське наскочили кримські татари, козаки дали їм відсіч, але татари угнали худобу.
- В 1744 р. в городі стинилася пожежа, від якої місто вигоріло на тло.
- В 1796 р. відбувся старий город від нападу черкесів, на чолі з князем Цокуром. Вони поруйнували частину міста та угнали худобу.

Острів, на якому стоїть старий город, наскрізь насичений козакою кров'ю та кістками. На всьому майже протязі, від Черкаського до Монастирського городка, Дік підмивав, ріже правий беріг. З того берега в різних місцях щороку вивалюються людські голови та кістки.

Великий і могутній був Старий Город за часи свого розквіту. Тут гартувалися такі звідои виходили такі люди, що трусили Московю до самого коріння - як Степан Разин, Кіндрат Булавін та Омелян Пугачов. Звідои виходили вояки, що завойовували Сибір, Аляску, були в Берліні, в Парижі, бували й в Ефіопії.

Посеред військового майдану красувався величавий військовий Воскресенський Собор. Побудований 1650 р. дерев'яний він згорів. А в 1706 - 1719 р.р. був побудований знову - кам'яний, що стоїть і досі. Собор побудований в стилі українського барока, девятибанный, тина Новомосковського, або вже неіснуючого Нікопільського соборів. Завдяки поведі, він постановлений на високих кам'яних підвалинах, в яких містяться величезні пивниці. В цих склепах передержували арештованих. Тут же зберегався військовий архив. Сходи та величезний рундук перед собором, як і приміщення всередині, вимощені важкими чугунними пласами. Високий 8-ми ярусний іконостас, в тому ж стилі українського барока, увесь з дерева надзвичайно тонкої ажурної різби, розділений колонками з плетеного виноградного гилля, густо золочений. Всі яруси було виповнено іконами в шатах срібних, золочених та шитих перлами, оздоблених дорогоцінним камінням. Царські та бічні врата були лляні та карбовані з широго срібла, вагою 28 пудів. Срібними лляними пласами був окутий і престіл. Церковне начиння - срібне та золоте, з емалевими медальонами, обсадженими діамантами. Роскішні паникадила срібні та венеційського скла. Наприкінці опасані знаходилася поруч вітара - кімната без вікон. Одвірки входу до цієї кімнати, різані з каменю, відтворювали звичайні українські церковні різні одвірки. Над цим входом - ліплений бароковий медальон, в якому напис: "Військови клейноди". В цій коморі 150 років зберегалися військові корогви, отаманські булави, бунчуки та перначі, грамоти московських царів та інші військові регалії, що виносилися лише на святочні військові круги. Біля дверей до Собору, на стіні висіли величезні ланцюги з кайданами, в які по перу казу, був закутий Степан Разин, далі в стіну була вмурована мармурова плаха, на якій слав'янською вязью вирізане: "Лета 7188 /1680/ мца июля в 16 день преставися раб Божий войсковий атаман Козимий Яковлевич на память святого мученика Афиногена и десять учеников". Плаху, ще наприкінці 18 ст., було знайдено біля собору в бур'яні, де очевидно знаходилася і могила отамана Яковлева, що підступом зламав Разина та відвіз його до Москви. В соборі знаходилася дивовижна ризниця, в якій зберегалося безліч стародавніх, часто дорогоцінних, шитих перлами та самоцвітами, риз, плащаниць, покровів та пален. Козаки, повертаючись з походів, мали звичай за офіром, надавати в Собор всякі речі, здобуті під час походів. Отже в Соборі повно було безцінних східних килимів, оксамитових та шовкових тканин, золота й срібла. На іконах, під склом, висіли "ex voto" - золоті перстні, сережки, "кубелекові" паси та гудзики шиті перлами та камінням, перлові "чихилики", то що. Численна була й збірка стародрукованих та писаних книг, переважно київського друку. Перед собором на землі лежали величезні залізні ваги та залізні ворота, вивезені козаками з Озова 1642 р. та подаровані собору. Побіч стояв великий чугун-

ний ажурний пам'ятник в формі пираміди, на пам'ять відвідин собора царевичами Миколою в 1863 р. та Олександром в 1869 р. На високому кам'яному мурі підвищення, на якому стояв собор, знаходилася мідна дошка на якій відзначалися найвищі рівні води під час найбільшої повіді, за більш 150 років.

Окремо від собору стоїть висока кам'яна дзвінниця, що своїм виглядом різко відрізняється від собору. Дзвінницю побудовано 1719 р. в стилі Московського барока і вона нагадує московську Сухаревську башту в мініатурі. На дзвінниці були старі дзвони - 17-18 ст.ст. в лляних орнаментами та написами.

Другою видатною пам'яткою церковного будівництва в Черкаському, був т.зв. "Ефремовський монастир", що складався з великої кам'яної церкви, колись домової отаманів Ефремових, та монастирських будівель біля неї. Церкву побудовано 1756-1761 р. в прегарному виразі Європейського барока. Монастирську кам'яницю побудовано в 1837 р. в т.зв. "Миколаївському казармовому" стилі. Тут знаходилися черниці, що уславилися на весь Дін своїми вишиванками дрібним перлом та пацьорками. В глиб двору стояв палац Ефремових, в стилі пізнього провінціального ампіру.

Петропавлівська церква була попервах дерев'яна. З 1692 р., згоріла під час пожежі 1744 р. і з 1751 побудована кам'яна, в тому ж стилі Європейського барока.

Цікава велика однокорава церква Преображенська, що її козак зветь "Ратницька", на цвинтарі. Відновлена в 1781 р., вона побудована в класичному стилі. Прекрасний класичний іконостас, розподілений великими темнозеленими колонами з золотими капітелями.

Крім перелічених кам'яних церков, в Черкаському було ще 2 старих дерев'яних, рубаних в стилі українського барока - Архистратега Михайла та Св.Миколая. Обидві були розібрані та перевезені 1805 р. до Ново-черкаську, під час того побудови.

Не менш прекрасні та цікаві були й пам'ятки цивільного будівництва. Інженер Де-Романо, що перебував у Черкаському на самому початку 19 ст., перелічує 30 кам'яниць того часу, що належали значним старшинським родам /6/. З тих кам'яниць до нашого часу більш-менш збереглася та дожила - лише одна - кам'яниця Жученкових. Років за 30 назад, частково зберегалася ще кілька, але зараз всі вони лежать у звалищах, порослі бур'яном. Кам'яниці ті були двохповерхові, в стилі барока. Надзвичайно міцні та грубі мурі, нижній поверх невисокий, на зводах. Сходи на другий поверх - зовні будинку. Грубі - голяки, висунуті від стін, обкладені кахлями розмальованими квітками та фігурами. На вікнах - залізні ковані ґрати. Двері та ставні - також ковані залізні. Високий залізний дах, понад вікнами - кам'яні орнаменти. Ці кам'яниці вражали сучасне око незвичними пропорціями та формами, як і загальним архаїчним виглядом. Найбільш подібні до них можна знайти хіба в висраженнях колишньої Могиллянської Академії, т.зв. "Мазепинського дому або кам'яниці Лизогубів в Седьові. Кожна Черкаська кам'яниця уявляла собою і справжню твердиню. В цих то фортецях значні козацькі роди накопичували й зберегали свої скарби та оборонялися під час постійних небезпек, від наскоків татар та внутрішніх, хатніх сутичок. В такій фортеці довгий час, до останнього набою, оборонявся колись і Кіндрат Булавин.

Всі останні будівлі Черкаського - типові козачі "куріні". Здебільшого двохповерхові, квадратної форми, вкриті залізом, дашками, або бідніші - очеретом. Нижній поверх - кам'яний, верхній - дерев'яний крашений окроп з синіми обводами. Сходи на другий поверх, знадвору. Перед входом широкий ганок, навкруги всього куреня, на височині другого поверху, вузький ганочок "галдарейка" часто на палех, з якої зачи на-

ють на ніч ставні, на залізних "прогоничах". Нижні приміщення - звичайно господарського призначення, але часто тут приміщалися домові каплиці, "моленні", часто тут живуть кмітку, для прохолоди. Основне ж житлове приміщення, "горниці" - на горі. Нижнє приміщення під час поводи звичайно заливається, тоді з нього дещо перетягають на гору.

Вулиця та хідників, в звичайному розумінні - не було. Курені часто стояли розкидано та фасадами на всі боки. Їх становили курені "на гору", використовувачи всі гребки та підвищення. Тоді ще насували насип під будівлю, або становили курені на палах, на стовпах складених з каменю, або на високих кам'яних підвалинах. Дивний вигляд мають низові станиці. Ідеш ніби низом, а всі хати у тебе над головою. По головних магістралях міста, до церков, та до самого цвинтаря, були покладені на перехідній височині 2 мтр. - дерев'яні "мости" на палах, завширшки на 2-4 дошки. Ті "мости" протягалися на кілометри і сполучали мережею всі найважливіші пункти міста. Увесь пішохідний рух відбувався по цих мостах, а під час поводи пересувалися багато й карюками. Через те Черкаське звали "Донською Венецією".

Святим місцем Старого Города - був його цвинтар. Розташований в віддалені більш 1 км., на дещо підвищеному місці, цвинтар здалека відзначався Ратницькою церквою в своєму центрі. Увесь цвинтар був вкритий прекрасними пам'ятниками - капицями, "голубцями", всякими надгробками, мармуровими та чугунними плаками. Тут були родини значних старшинських родів, уславлених в історії Дона - Бореєвих, Краснощокських, Іловайських, Паздєєвих, Машликиних, Грекових, Янових, Хрещатицьких, Мальчевських, Мартинович та інш. Тут були могили знаменитих атаманів 17 ст. - Наума Васильєва та Йосипа Петрова. Помішників Петра Ієво в Озівських походах - отаманів Фрола Минаєва та Василя Паздєєва. Тут були поховані бригадир І. Краснощок, отаман Д. Бореєв, отаман Д. Іловайський, походні отамани Д. Мартинович, М. Греков, В. Орлов /похід на Індію/, та багато інших героїв Дона.

Тут, на цвинтарі відправлявся стародавній чутливий обряд. Перед виступом в похід або на службу, козак збиралася на цвинтарі, біля Ратницької церкви, що набула й призвище від того звичаю. Тут правили панакхиду по всіх умерлих та загинулих на війні. Тоді прощалися на гробках з померлими батьками та дідами та брали з могил перст, який зашивали у "ладонки" і вдягали на груди. Як козак загинув де на чужині та його клали в сиру землю, то на ньому лишалася жменя рідної землі.

Звідси виступали у похід.

Але час ішов, минали роки, змінювалися обставини. В наслідок 2-ї турецької війни, Москва остаточно захопила Озівсько-Чорноморське узбережжя. Українська колонізація присунулася до самого моря і кільцем охопила Приозів'я. Заморська торгівля наприкінці 18-го ст. переходить до Таганрога. Нові купці-англійці та італійці - висувають великий попит на хліб. Донська старшина, стверджена Павлом І в правах російського шляхетства, кидається на землю. За часів отаманування О. Іловайського /1775 - 1795/ всі землі на Дону захоплюються старшиною, або як пустопорожні /старозаймочні/, або за наказом Отаманської Ради Старшина кидає Черкаське, переноситься на ґрунти, будує собі там палаци та заводить господарство /7/. Донщина заселяється слободами українських селян, що переходять сюди за запрошенням панів, або утікачами з України, або кріпаками, купованими "на вивід". Таким чином чорноземні округи Донщини - Таганрозька /Міуська/, Донецька, Черкаська, опісля Ростовська, набувають українського населення до 85 %.

В зв'язку з перенесенням міжнародної торгівлі з Черкаського до Таганрогу, а економічних інтересів старшини на ґрунти, до кінця 18 ст. Черкаський город починає підупадати. В 1805 р., в наслідок низки міркувань, та з ініціативи Походного Отамана М.Платова, Черкаське переноситься на нове місце, де набуває назви - Новочеркаськ. Перевозом цілого міста розпоряджав Полковник Ф.Міллер. Три станиці річуче відмовилися переїздити і лишилися на старому місці. Населення 9-х станиць улітку, зо всім майном, було урочисто перевезено на барках прикрашених прапорами, з музикантами та співаками, до нового місця, на 20 км. на північ від старого. Сюди перейшла столиця Дону - Наказний Отаман з військовою управою та всіма установами, переїхали також значні донські роди. Нове місце виявилось невдале для поселення. Висока гора на ріжку між впадом р.Тузлова в р.Аксай, погана земля, відсутність води, постійні вітри та курява. Головне ж - віддаленість Новочеркаська від життєвих артерій того часу - Дону та моря. Такі умови зразу ж і назавжди поставили Новочеркаське в становище лише адміністративного, військово-урядового штучного центру.

Минулася легендарна, насичена драматичними подіями історія Черкаського, який в 1805 р. повернувся на Старочеркаську станицю, що живе лише рибальством та городництвом. Лише старі козаки та досі зветь Старочеркаську станицю "Старим Городом", та їдучи Доном, скидають шапки, побачивши чудове марево - величаві стародавні церкви, що несподівано висувались з води. Більш півтора ста років Старий Город правив донським військово-політичним станом, Більш півтора ста років тут кипіло життя та творилася історія війська Донського. Після перенесення столиці до Новочеркаська, занепавав, завмер Старий Город, лише величаві архітектурні пам'ятки та цвинтар нагадували за його велику минувщину. Повернувся Старий город на якийсь Мертвий город-музей, і там жеврів усе 19-те сторіччя, живучи спогадами колишньої слави та багатства. Зруйновано було фортецю, гармати перевезено до Ростовської кріпості. Залишки укріплень були розкопані та розтягнуті місцевими людьми на свої господарчі потреби. Занепадали без ремонту та руйнувалися старі кам'яниці, бо не було вже тих панів, що в них жили.

Але прийшла революція, а за нею й нові господарі. Козаки подалися на еміграцію. Які лишилися - пішли на Сибір. Осталися жінки та діти. За часів свого розквіту Старий город з своїми хуторами постачав військові до 30.000 кінноти. Ще перед революцією Старочеркаська станиця мала більш 13.000 населення, а перед 1940 р. - лише коло 3.000. В 1935 р. було зачинено всі церкви, а разом і колишній військовий собор. З церков усе майно, як вітром видуло. Навіть ікони пішли на паливо. Залізні бані - обібрано. Дзвони пішли у якийсь "Ломцветмет". Стоять від церков лише мурі, як обібрані шкелети. Завалилися кам'яниці, цілі ділянки колишнього міста повернулися на ями, горби та купи сміття, порослі бур'яном. Але найбільший жак бере на цвинтарі. Не лишилося ні одної каплиці, а ні жодного надгробка. Всі плахи побито, порозтягувано. Всі могили донських героїв та старшин - порозкопувані, кістки повикидано. Усі склепи розбито і опоганено. Шукали золота. Увесь цвинтарь ніби то свині перерили - самі ями, горби та сміття. Все поросло бур'яном аж по ший. В жалюгідних звалищах лежить місто. Загинув Старий Город, але слава його не вмере, не поляже, доки жив буде на світі хоч один козак.

Таганріг, що перейняв у спадщину від Старого Города його міжнародну торгівлю вже наприкінці 18-го ст., стає на той час єдиним російським портом торгівлі з Середземним морем та Англією. За короткий час він виростає та робиться значним міжнародним осередком. Тут було численне грецьке населення, вірменські та турецькі купці, астраханські татари, торговельні колонії англійців та італійців. Ремісники були німці. Особливо багато наїздило чужинців в літку. Росіяне були лише урядовці та військові. Українці - сільсько-господарське населення, що оточували

місто. З першої половини 19 ст. місто вкрилося монументальними кам'яними церквами, приватними кам'яницями, та торговельними приміщеннями в ампірному стилі. Прекрасні фасади з портиками, лоджії, дахи, криті півкруглою "балканською" черепицею, та зелені жалюзі на вікнах, надавали Таганрогу вигляд якогось південно-європейського міста. Сюди приїхав на відпочинок, як в краще місто на півдні Росії, і тут помер в 1825 р. - цар Олександр I. Таганрог на той час був найбільшим Озівсько-Чорноморським портом по вивозу закордон хліба. Далі йшла риба та кав'яр, а тоді такі товари, як залізні вироби /в Туреччину/, та сільсько-господарча сировина. По всьому місту були розкидані "Хлібні контори" - найбільш грецькі та жидівські, що скупляли хліб та виправляли його закордон - найбільш в Грецію, Італію, Францію та Англію. - Чимало було в західній Приморській смузі міста також "рибних заводів" з високими "вишками", на яких безкінечними низками висіла всяка риба. /8/.

З другою половиною 19 ст. з'являються великі океанські пароплави та глибоководні вантажні баржі. В зв'язку з тим роля Таганрога, з його міжводним портом - падає. За портом лишається тільки місцева значиня - транзит хліба з Таганрогщини. Хліб з Надчорноморських степів пішов на Одесу, а з Кубані - на Новоросійське. З початку 1870 р.р. будується залізнична лінія великого значиння, Москва-Владикавказ. Вона сполучає Московський промисловий осередок з Кавказом. Та залізниця перейшла через Ростов. Разом з тим було побудовано залізницю Царицин-Калач, що сполучила Волгу з Доном. Відновився Волго-донський стародавній шлях, по якому рушили аж з Ками безконечні плоти з лісом. Той ліс вивантажувався з Царицині, де його були величезні штабелі. Тут ліс різали на дошки, плахи та бруски. Тоді перевозили потягами до Калача. З Калача деревину знову гнали плотами по Дону аж до Ростова. Звідси ті матеріали розходились на все степове Приозів'я. Таким чином Ростов зробився середохрестям великих - торговельних шляхів і відтоді почав швидко рости. В 1850-х р.р. в Таганрозі було 16.000 населення, в Ростові - 6.000. В 1870 р.р. - кількість населення обох міст - зрівнялася. До 1900 р.р. в Таганрозі було 60.000 населення, а в Ростові з суміжним Нахичеваном - 310.000. Советський уряд, в зв'язку з загальним планом "індустріалізації СРСР", штучно затримував зріст населення Ростова, прямуючи тікаючих сіл людей та висилаючи силові, по центрах індустріального будівництва. Отже до 1941 р. в Ростові було звиш 520.000 мешканців.

За останні 3/4 сторіччя Ростов, як величезний торговельний осередок на Пониззі дону, виконував історичну роль цілої низки своїх попередників, уявляючи собою сучасний Танаїс.

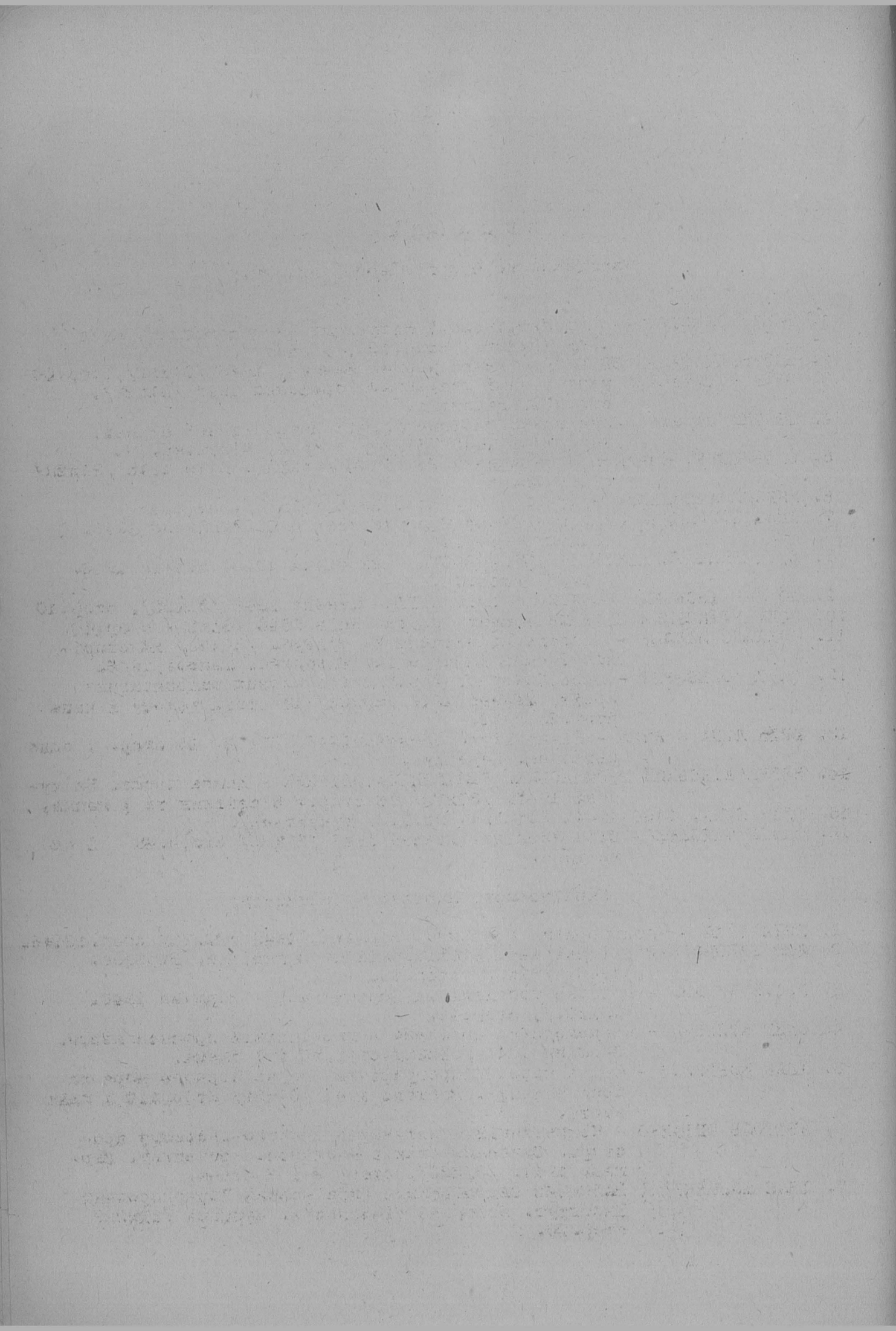
----000----

П р и м і т к и :

1. Г. ЛЕВИЦЬКИЙ. "Старочеркаские находки или клады". - "Донские Областные Ведомости". Нов., 1871 г., № 58.
2. Отчет Имп. Арх. Ком. за 1908 г., СПб., 1912 г.
3. Б. ЛУНИН. "Находка в ст. Мелеховской". - "Молот", Р.и/Д., 1940 г., № 231.
4. Деякі відомості за знахідки грошових скарбів 17-18 ст.ст. на Середньому Доні в праці А. ИЛЬИНОЙ та П. ШИШКИНА. "Матер'яли к археологической карте Сталинградского, Хоперского и некоторой части Астраханского и Камышинского округов Нижне-Волжского края". Сталингр. О-во Краеведения. Стал., 1929 г.

5. Матеріали до історії боротьби Дона з Москвою в праці С. СВАТИКОВА "Дон и Россия", Прага, 1924 г.
6. Праця Де-РОМАНО була видана французькою мовою. Деякі виїмки було перекладено на рос. мову та видано М. Калмыковым "Черкасск и войско Донское в 1802 г." Новч., 1896 г.
7. Як будував напр. Походний отаман Д. Мартинов садибу та сільсько-господарчу економію біля с. Голодаївки на прикінці 18 ст. описує П. ПАЛЛАС " Путешествие по разным провинциям Российского государства". - "Записки Од. О-ва Ист. и Древн.", т. т. XII-XIII.
8. За експортну торгівлю Таганрога в кінці 18-першій половині 19 ст. у П. ФИЛЕВСЬКОГО "История г. Таганрога". Таг., 1896 г.

-----oooOooo-----

В И Д А Н Н Я

Українського Суходолового Інституту

1. ТИМІШ ОЛЕСЬОК - Мапа Української Метрополії з поясненням, Київ 1944 /31x22/; стор.10 і 1 мапа.
2. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЗБІРНИК - книга перша. Ваймар, 1946 /31x22/, стор.50
3. ВЕДЕ - Сучасний мент і наші завдання. Герсфельд 1945 /31x22/, сторн.4. Відбитка.
4. СТАТУТ парафії Української Автокефальної Православної Церкви. Герсфельд 1945 /31x22/ стор.4. Відбитка.
5. СИЛЬВЕСТР, Єпископ - Церковний Устрій в Україні. Київ 1945 /31x22/ сторн.38.
6. МИКОЛА ЛІВИЦЬКИЙ - Дух Базару. Київ 1946 /31x22/, стор.18.
7. ІВАН БАГРЯНИЙ - Чому я не хочу повертатись до СРСР? Відень 1946. /31x22/, стор.16.
8. В РІЧНИЦЮ УКРАЇНСЬКОЇ НЕЗАЛЕЖНОСТІ - 22 січня 1946. Женева 1946. /31x22/ стор.12.-
9. ДО УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДАН В ЕМІГРАЦІЇ - Женева 1946 /31x22/, стор.10
10. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга друга. Київ 1946 /31x22/ стор.40.
11. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Нотатка до питання за тризуб. /31x22/ 14 сторінок і одна ілюстрація. Відбитка. Женева, 1946.
12. ТИМІШ ОЛЕСЬОВИЧ - Мапа Соборної України і сумежних заприязнених країн. Женева 1946 /30x21/ 14 стор. тексту і мапа розм. 65 x 90.
13. ЮРІЙ ЛИПА - Київ - Вічне Місто. Женева 1946 /31x22/ 15 стор. і одна світлина. Передрук.
14. ВСЕУКРАЇНСЬКИЙ ГРОМАДСЬКИЙ РЕЛІГІЙНИЙ ЗБІРНИК - Книга перша. На чужині 1947. /31x22/ 86 стор.+ 5 світлин та 1 мапка.
15. ЮРІЙ ЛИПА, 1900-1944. Збірник, кн.І. /Друкується/.
16. ТИМІШ ОЛЕСЬОК - Сіра Україна. Женева 1947 /31x22/ сторн.46 і одна мапа.

Українського Морського Інституту:

1. ЮРІЙ ЛИПА - Чорноморська доктрина. Варшава, 1940 /29x22/ стор.124+6.
2. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Туреччина. Бібліографічні матеріали. Варшава. 1940. /31x22/ стор.68.
3. Г.І.БРАТІАНУ - Початки торгівлі на Чорному морі. Варшава 1940. /31x22/, стор.42.
4. ОЛЕГ КУЛИНЯК - Чорноморська проблема в українській промисловості. Варшава 1941 /31x22/, стор.50 і 1 схема.
5. ІВАН ШОВГЕНІВ - Чорне море. Гідрографічний нарис Чорного моря та його басейну. Варшава 1941 /31x22/ стор.112 і одна карта.
6. АНАТОЛЬ ОЛІЦЕНКО - Комунікаційне летунство в Чорноморському просторі. Сучасний стан і можливості розвитку. Варшава 1941. /31x22/, стор.32 і 2 схеми.
7. ІВАН ШОВГЕНІВ і ЗАЛЕНТИН САДОВСЬКИЙ - Український Чорноморський Інститут. Програма діяльності. Варшава /31x22/ стор.20.

8. ЮРІЙ ЛИПА і ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Чорноморський простір. Атлас. Схеми рисував Ст.В. Варшава 1941 /31x22/ стор.46.
9. ДМИТРО НЕСТЕРЕНКО - Організація адміністрації морських портів України. Одеса 1941 /31x22/, стор.34 і 3 схеми.
10. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга перша. Одеса 1942 /31x22/, стор.68 і 1 схема.
11. ЮРІЙ ЛИПА - Емоційні первні в Чорноморському світогляді. Одеса 1942 /31x22/, стор.15. Відбитка.
12. МАКСИМІЛІАН ПЛЕЧКО - Українська Гетьманська флота 1918 р. Стислий нарис. Одеса 1942 /31x22/, стор.17. Відбитка.
13. ЮРІЙ ЛИПА - Чорноморська доктрина. Друге видання. Одеса 1942. /31x22/ стор.165 і 1 мапка.
14. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга друга, Одеса 1942 /31x22/, стор.67. і 4 аркуші схем.
15. ІЛАРІОН, Архієпископ - Церква під монголами в 13-14 столітті. Одеса 1942 /31x22/, стор.33.
16. ІЛАРІОН, Архієпископ - Український Запорозькийскит на Афоні. Одеса 1942 /23x22/, стор.16 і 1 ілюстр. Відбитка.
17. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга третя. Одеса 1943 /31x22/ стор.64 і 2 ілюстрації.
18. СТЕПАН РУДНИЦЬКИЙ - Українська справа зі становища політичної географії. Друге вид. з передмовою Л.Биковського. Одеса 1943 /31x22/, 150 сторн.
19. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Іван Шовгенів, 1874-1943. Біо-бібліографічні матеріали. Одеса 1943 /31x22/ стор.4 і одна ілюстрація. Відбитка.
20. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Напрямні всеукраїнської високошкільної політики. В порядку дискусії. Одеса 1943 /31x22/ стор.6. Відбитка.
21. ІВАН ФЕЦЕНКО-ЧОПІВСЬКИЙ - Проблема технічного високошкільництва в Україні. В порядку дискусії. Одеса 1943 /31x22/ сторн.4. Відбитка.
22. ЮРІЙ ЛИПА - Міт Півдня, Одеса 1943 /31x22/, сторн.7. Відбитка.
23. ІЛАРІОН, архієпископ - Русикон на Афоні. Холм 1943 /31x22/, сторн.11 і 1 ілюстрація.
24. ЗІТОЛЬДА КЛІНГЕР - Аріяна Флавія з Нікомідії "Плавання довкола Понту Евксінського" /Чорного моря/ Одеса 1944 /31x22/, стор.13. Відбитка.
25. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Степан Рудницький. Біо-бібліографічні матеріали. Одеса 1943 /31x22/ стор.14 і 1 ілюстр. Відбитка.
26. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга четверта. Одеса 1944 /31x22/ стор.73 і 1 ілюстрація.
27. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга пята. Одеса 1944 /31x22/ стор.79 і 1 схема.
28. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга шеста. Одеса 1945 /31x22/ стор.40.
29. ВАСИЛЬ ДУВРОВСЬКИЙ - "Батько Нестор Махно"... Герсфельд 1945. /31x22/, стор.26. Відбитка.
30. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга сема. Одеса 1946. /31x22/ стор.44 і 1 мапка.
31. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Апостол Новітнього Українства /Юрій Липа/. Київ 1946 /31x22/ стор.9. Відбитка.
32. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. I. До історії Танаїса. /План міста/. Одеса 1946. /31x22/ стор.16 і одна ілюстрація. Відбитка.
33. СТЕПАН ГАЗВСЬКИЙ - "Александрія" в давній українській літературі. Одеса 1946. /31x22/, стор.8. Відбитка.
34. МАРКО АНТОНОВИЧ - Чи були Кімерійці в Україні? Одеса 1946 /31x22/ стор.15. Відбитка.

35. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Могила князя Святослава. Женева 1946, /31x22/ 13 стор. і одна ілюстрація.
36. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга восьма. Женева 1946 /31x22/ 54 стор. і 2 ілюстрації.
37. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я: II. Антична колонізація Приозів"я. Женева 1946 /31x22/ 20 сторн. і ілюстрації.
38. ТЕОДОР РАЧНАК - Мітридат Евпатор Базілеве Понтійський. Женева 1946. /31x22/ 14 сторн. і I ілюстр. Відбитка.
39. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. III. Бібліографія до питання за античну колонізацію Приозів"я - Пониззя Дону. Женева 1946 /31x22/ 16 стор. Відбитка.
40. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Чорноморський факультет Таврійського Державного Університету. З коррефератом Доц. Дра М. А н т о н о в и ч а. Женева 1946 /31x22/ 10 сторн. Відбитка.
41. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга дев'ята. Женева 1946 /31x22/ 48 сторн. і I аркуш ілюстрацій.
42. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Апостол Новітнього Українства /Юрій Липа/, 2-ге вид. Франкфурт/Майн 1946 /20,5 x 14,5/ 8 сторн.
43. МАРКО АНТОНОВИЧ - Скитія і Єгипет в античному письменстві. Женева, 1946 /31x22/ 15 сторн. Відбитка.
44. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. IV. Скільки було Танаїсів? Женева 1946 /31x22/ 9 стор. Відбитка.
45. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Шостиліття діяльності Укр. Суходолового, Морського та Океанічного Інститутів. Женева 1946 /31x22/ 7 сторн. і одна ілюстрація. Відбитка.
46. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. V. Дослідження Нижне-Гниловського городища. Женева 1946. /31x22/ 19 сторн. і 1 ілюстрація.
47. ЧОРНОМОРСЬКИЙ ЗБІРНИК - Книга десята. Женева 1947 /31x22/ 80 сторн. + 1 аркуш ілюстрацій.
48. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з ранньої історії Приозів"я. Досліди сарматського некрополю та селища біля ст. Н. Гниловської, Женева 1947 /31x22/ 18 сторн. і один аркуш ілюстрацій. Відбитка.
49. ВОЛОДИМИР ГЛАЗКОВ - Козача проблема. Женева 1947 /31x22/ 26 сторн. Відбитка.
50. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - "Студії з історії Приозів"я. VI. Антична торгівля на Приозів"ї. Женева 1947 /31x22/ 27 стор. і одна мапка.
51. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з історії Приозів"я. X. Візантійська торгівля та культура в Приозів"ї - басейні дону. Женева 1947 /31x22/ 27 сторн. і одна мапка.
52. ВАСИЛЬ ДУБРОВСЬКИЙ - Україна й Крим в історичних взаєминах. Женева 1946 /31x22/ 44 сторн.
53. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з історії Приозів"я. IX. Демографічний нарис сармато-алан. Женева 1947 /31x22/ 19 сторн.
54. МИХАЙЛО МІЛЛЕР - Студії з історії Приозів"я. XI. Генуезько-Венеційська доба 13-15 ст.ст. Женева 1947 /31x22/ 18 сторн.

Українського Океанічного Інституту

1. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Великодержавні проблеми України. Київ 1942 /31x22/ сторн. 23 і одна схема. Відбитка.
2. ІВАН СВІТ - Український Національний Дім в Харбіні. Одеса-Харбін. 1943 /31x22/ 42 сторн. і 4 світлини. Передрук.

3. ІВАН СВІТ - Український далекий Схід. З передмовою та доповненнями Василя Кійовича. Одеса-Хабаровськ 1944. /31x22/ сторн.37 і одна мапа.
4. МАПА ЗЕЛЕНОЇ УКРАЇНИ - Одеса-Хабаровськ 1944 /73x49/. Передрук.
5. ТИМІШ ОЛЕСІК - Зелена Україна. Одеса 1944 /31x22/ ст.47 і 1 мапа.
6. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Україна над океаном. Одеса 1945 /31x22/ стор.19. Відбитка.
7. ОКЕАНІЧНИЙ ЗБІРНИК - Книга перша. Одеса-Володимиросток. 1946. /31x22/ сторн.31.
8. АНДРІЙ КАЧОР - Американська Україна. Женева 1946 /31x22/ 9 сторн. Відбитка.
9. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Україна над океаном. Друге вид. Одеса-Володимиросток 1946 /31x22/ 16 стор. Відбитка.
10. ХАРТІЯ Об'єднаних Націй. Женева 1946 /31x22/ 30 сторн.
11. ЛЕВ БИКОВСЬКИЙ - Україна над океаном. Третє вид. Франкфурт/Майн 1946, 8^о, 23 сторн.
12. ОКЕАНІЧНИЙ ЗБІРНИК - Книга друга. Женева 1946 /31x22/ 41 стор. і одна ілюстрація.
13. РОМАН КОРДА - Зелена Україна - в час другої світової війни. Женева 1946 /31x22/ 9 сторн. Відбитка.

-----:~::~:-----